

MALU'I FAKAFO'ITUIUI MEI HE
FAIHIA SAIPA 'I HE NGALUOPE
NGAAHI SITEPU 'ULUAKI

cyber.gov.au

Fakakongokonga 'o e Malu'i Fakafo'ituitui mei he Faihia Saipa 'I he Ngaluope

Ko e **Malu'i Fakafo'ituitui mei he Faihia**
Saipā: Ngaahi 'Uluaki Sitepū ko e 'uluaki konga ia 'o e fakahinohino fakakongokonga 'e tolu na'e fa'u ke tokoni ki he kakai anga maheni'o 'Aositeleliá ke fakamahino 'a e ngaahi tefto'i'uhinga 'o e malu mei he faihia saipā. Ako keke'ilo koeħā e me'a teke faí ke malu'i koe mei he ngaahi fakamanamana anga maheni'o e faihia saipā.

Ngaahi 'Uluaki
Sitepu

Ngaahi Sitepu
hono Hoko

Ngaahi Sitepu
Fakalalaka

TALATEU.....¹

Fakamo'ui 'a e ngaahi tanaki fakamuimui taha 'otometiki²

Fakamo'ui 'a e MFA (Ngaahi fakamo'oni Loolahi)⁴

Toutou pouaki ho'o ngaahi me'angae⁵

Ngaue'aki ha fo'i lea pe fakamatala ke malu'i ho'o ngaahi 'akauni mahu'inga⁶

Malu'i ho'o me'angae to'oto'o⁷

Fakatupu ho'o fakakaukau ki he malu mei he Faihia Saipa⁸

FAKANOUNOU 'O E NGAahi ME'A KUO FAKAHOKO¹¹

LEA MO HONO FAKA'UHINGA¹²

Talateu

Koeha 'a e Malu'i Fakafo'ituitui mei he Faihia Saipa?

'I ha mamani 'oku fakautuutu hono fakalele 'e he tekinolosia, 'oku tau faka'aonga'i faka'aho 'a e ngaahi me'angae moe ngaahi 'akauni 'oku tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakamanamana 'o e Faihia SAIPA:

- 'E kau 'I he ngaahi me'angae koeni 'a e komipiuta, telefoni to'oto'o, tepileti (tablet), pea moha ngaahi me'angae kehe 'oku fekau'aki moe ngaluope.

- Mahalo 'oku ke ngae'aki 'I he ngaluope 'a e 'imeili, ngaahi ngae faka-pangike, fakatau, mitia faka-sosiale, va'inga keimi moe ngaahi me'a kehe.

Koe malu'i fakafo'ituitui mei he Faihia Saipa koha ngaahi sitepu ia teke lava 'o malu'i ho'o ngaahi me'angae mo ho'o ngaahi 'akauni mei he fakamanamana 'o e Faihia Saipa.

Koeha 'a e ngaahi fakamanamana 'o e Faihia Saipa

Ko e fakamanamana lahi taha 'o e Faihia Saipa 'oku uestia ai 'a e kakai 'o 'Aositelelia koe **SCAM moe MALWARE**.

- **Ko e MALWARE koe lea ia 'oku ngae'aki ki ha ngaahi polokalama faka-komipiuta kaakaa**

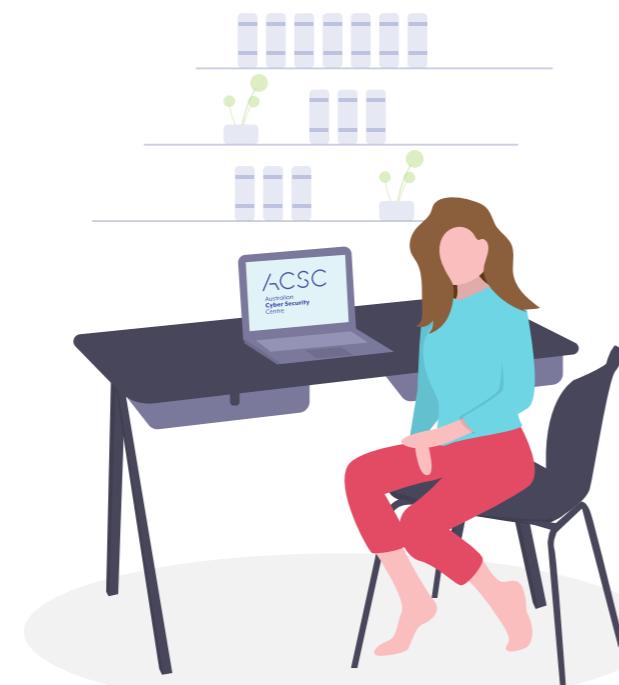
kuo fa'u ke fakatupu ha maumau. 'Oku lava ke kau ai 'a e vailasi, 'unufe (worms), ngaahi polokalama mataki (spyware), ngaahi polokalama ne fa'u ke fakangali koha polokalama lelei (trojans) mo e ngaahi polokalama ne fa'u ke ta'ofi ha'o huu ki ho'o me'angae kae 'oleva kuo totongi ha pa'anga (ransomware). 'Oku ngae'aki 'e he kau Faihia SAIPA 'a e Malware ke kaiha'asi e ngaahi fakamatata fekau'aki mo koe mo ho'o pa'anga, pea nau pule'i ho'o ngaahi me'angae mo ho'o ngaahi 'akauni.

- **Koe SCAMS koha ngaahi popoaki pe fekau mei he kau Faihia SAIPA** kuo nau fa'u ke tataki kaaka'i koe kenau ma'u e fakamatata pelepelengesi fekau'aki mo koe, pe koe fakahu pea fakamo'ui 'a e malware 'i ho'o me'angae.

Koe ngaahi 'ohofi koeni 'e lava kene uestia lahi fakafo'ituitui mo fakapa'anga kinautolu tenau kaakaa'i. 'Oku toe tupulaki foki mo'enau 'ilo fakamamani lahi pea mo'enau fakahoko taa tu'o lahi.

Anga fefe ke hanga 'e he tokoni koeni 'o malu'i au mei he ngaahi fakamanamana 'o e Faihia SAIPA?

Kapau ko ho'o toki ako eni ki he malu'i mei he Faihia Saipa, pe 'oku ke fiema'u keke 'ilo ki he fakamuimui taha 'o e 'ilo koeni, koe founa lelei taha eni keke kamata ai. Koe Malu'i Fakafo'ituitui meihe Faihia SAIPA: Ngaahi Sitepu 'Uluaki koe 'uluaki ia 'i ha ngaahi tokoni hokohoko 'e tolou kuo fa'u ke tokoni'i koe keke mahino'i 'a e 'uluaki tuukunga 'o e malu'i mei he Faihia Saipa.

Fakamo'ui 'a e ngaahi tanaki fakamuimui taha

Koeha 'a e ngaahi tanaki fakamuimui taha?

Ko e ngaahi tanaki fakamuimui taha (pe koe updates) ko hono toe fakalelei'i eni 'a e polokalama faka-komipiuta (software moe apps) kuo ke fakahu ki ho'o komipiuta mo ho'o ngaahi me'angae to'oto'o.

- **'Oku tokoni 'a e ngaahi tanaki fakamuimui taha koeni kene malu'i ho'o ngaahi me'angae** 'i hano to'o 'a e fanga ki'i "manu" (pe koe software bugs, ngaahi fehaalaaki 'a e fakafika kouti). 'E lava 'e he kau faihia SAIPA moe Malware kenau ngae'aki 'a e fanga ki'i "manu" koeni kenau huu ki ho'o me'angae 'o kaiha'asi ho ngaahi fakamatata fakafo'ituitui, ngaahi 'akauni, ngaahi fakamatata ki ho tu'unga fakapa'anga pea mo hai koe.

- **'Oku 'i ai ma'upe 'a e fanga ki'i "manu" fo'ou** 'oku ngae'aki 'e he kau faihia SAIPA. Ko ho'o toutou fakahu 'a e tanaki fakamuimui taha ki ho'o ngaahi me'angae 'oku tokoni ia ke malu'i koe mei he ngaahi 'ohofi SAIPA.

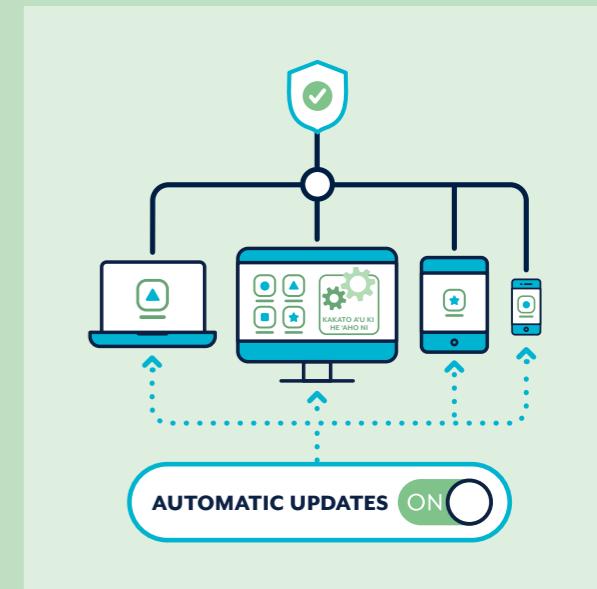
Anga fefe ke 'otometiki pe 'eku ma'u e tanaki fakamuimui taha?

'Oku 'i ai e founa ke 'otometiki pe hono fakahu ki ho'o me'angae ha ngaahi tanaki fakamuimui taha pea ko ho'o fokotu'u pe 'a e founa koia, pea he'ikai teke toe hoh'a kiai.

- ✓ Fakamo'ui ho'o 'uu me'angae pea ke fakapapau'i kuo 'i ai e ngaahi tanaki fakamuimui taha.

- ✓ 'E kehekehe pe ho'o fakamo'ui ke huu 'otometiki mai 'a e ngaahi tanaki fakamuimui taha ki ho'o me'angae, 'o fakatatau ki he kalasi me'angae 'oku ke ngae'aki.

- ✓ Fokotu'u ha taimi pau ke 'otometiki pe huu mai 'a e ngaahi tanaki fakamuimui taha ki ho'o me'angae, hange koe taimi 'oku ke mohe ai, pe koha taimi 'oku 'ikai keke ngae'aki ai ho'o me'angae.

Kuopau ke fakamo'ui ho'o me'angae mei he palaki ma'u'anga 'uhila pea 'oku 'ataa foki ho'o fa'o'aki 'anga me'a (storage) 'o e me'angae.

Fakatokanga: Kapau 'oku ke ma'u ha fakatokanga 'oku 'i ai ha tanaki fakamuimui taha ki ho'o me'angae, fakahu mai leva 'i he vave taha.

Teke ma'u 'a e fakamatata fakaikiiki ki hono fakamo'ui 'a e 'Otometiki tanaki fakamuimui taha 'i ho'o kumi 'a e 'Updates' 'i he [cyber.gov.au](#)

Fefe kapau 'oku 'ikai ke ma'u ha seti 'otometiki fakamuimui taha ia?

Kapau 'oku 'ikai ke ma'u 'a e seti 'otometiki fakamuimui taha, 'oku tonu keke toutou vakai 'i he Fa'u'anga (Settings) pe 'oku 'i ai ha tanaki fakamuimui taha pea ke fakahu leva ki ho'o me'angae.

Fefe kapau 'oku motu'a 'eku me'angae kene ma'u 'a e ngaahi fakamuimui taha?

Kapau 'oku fu'u motu'a ho'o me'angae pe koe fa'unga me'angae 'oku ke ngaue'aki, mahalo 'oku 'ikai ke toe tokoni'i pe ngaue'aki ia 'e he kautaha na'a ne ngaohi ho'o me'angae.

Koe taimi kuo a'u ai 'a e ngaahi me'angae ki he tu'unga koeni, he'ikai ke toe lava ia ke ma'u e tanaki fakamuimui taha. Teke tu'u lavea ngofua leva ki ha ngaahi 'ohofi faka-SAIPA. Koe fakataataa 'o e ngaahi me'angae kuo 'ikai ke toe tokoni'i pe ngaue'aki 'e he kautaha na'a nau ngaohi, 'oku kau ai 'a e Windows 7 pea moe iPhone 7.

Kapau kuo a'u ho'o me'angae ki he tu'unga koeni, 'oku tapou 'a e ACSC keke fakatau ha me'angae 'oku fo'ou pe fakaonopooni ange 'i he vave taha ke fakapapau'i ho'o malu.

Ki ha toe fakamatala, kumi 'a e 'End of support' 'i he [cyber.gov.au](#)

Fakamo'ui 'a e MFA ke fakamo'oni'i ko koe tonu eni

Koeha 'a e MFA?

Teke lava 'o ngaue'aki 'a e MFA ke toe fakalelei ange hono malu'i ho'o ngaahi 'akauni mahu'inga. Fiema'u 'e he MFA keke fa'u ha fakamo'oni kehekehe 'e ua pe lahi ange, kuo ke fakatahataha'i, ke fakamo'oni'i ko koe eni, kimu'a pea toki lava ke huu ki ha 'akauni.

- **Me'a 'oku ke 'ilo** (hange ko ho'o fika PIN, lea fufuu pe password, moe kupu'ilea fufuu pe passphrase)
- **Me'a 'oku ke ma'u** (hange ko e smartcard, fakamo'oni fakaesino, fakamo'oni mei ha polokalama (app), text ki ho'o telefoni to'oto'o pe ko e 'imeili)
- **Me'a 'a'au** (hange ko e faka'ilonga nima, 'ilo'i 'aki ho mata pe ko ho kano'i mata)

'Oku faka faingata'a 'ia'i 'ehe MFA 'a e kau faihia SAIPA kenua huu ki ho'o 'akauni. 'Oku tanaki ke loolahi ha ngaahi fakamo'oni 'e fiema'u, fiema'u ha taimi loloa ange, feinga kikivi moha me'angae pe founiga ke avangi ho'o 'akauni.

Teu lava fefe keu fakamo'ui 'a e MFA (Fakamo'oni Loolahi) kene malu'i 'eku ngaahi 'akauni mahu'inga?

'Oku kehekehe 'a e ngaahi sitepu ke fakamo'ui 'a e MFA, pe koe Fakamo'oni Loolahi, 'o fakatatau ki he 'akauni, me'angae pe koe fa'ahinga polokalama faka-komipiuta (software app). 'Oku tonu keke fakamo'ui 'a e MFA 'i he taimi ni, 'o kamata 'i ho'o ngaahi 'akauni mahu'inga:

- ✓ Ko e fetu'utaki kotoa mo ho'o pangike 'i he ngaluope mo ho'o ngaahi 'akauni pa'anga (hange ko ho'o pangike, PayPal)
- ✓ Ko ho'o 'uu 'akauni 'imeili kotoa (hange ko e Gmail, Outlook, Hotmail, Yahoo!)

Kapau 'oku lahi ho'o ngaahi 'akauni 'imeili, fuofua tokanga ki he 'akauni 'oku fehokotaki mo ho'o pangike pe koha toe sevesi pe ngaue'anga mahu'inga kehe.

Teke lava 'o toe 'ilo lahi ki he founiga ki hono fakamo'ui 'a e MFA 'i ha'o kumi 'a e 'Multi-factor authentication' pe ko e 'MFA' 'i he [cyber.gov.au](#)

Toutou pouaki ma'u pe ho'o ngaahi me'angae

Koeha 'a e pouaki?

Ko e pouaki koha tatau faka-'ilekitulonika ia ho fakamatala puipuitu'a. 'E lava ke kau ai 'a e ngaahi la'itaa, fakamatala fakapa'anga pe koha ngaahi lekooti kuo ke tuku tauhi ki ha tuku'anga malu, pe ki he 'Ao 'i he ngaluope (cloud).

Ko hono pouaki ho ngaahi fakamatala koha founa tokatuteu ia ke 'i ai pe hano tatau telia na'a mole, kaiha'asi pe maumau.

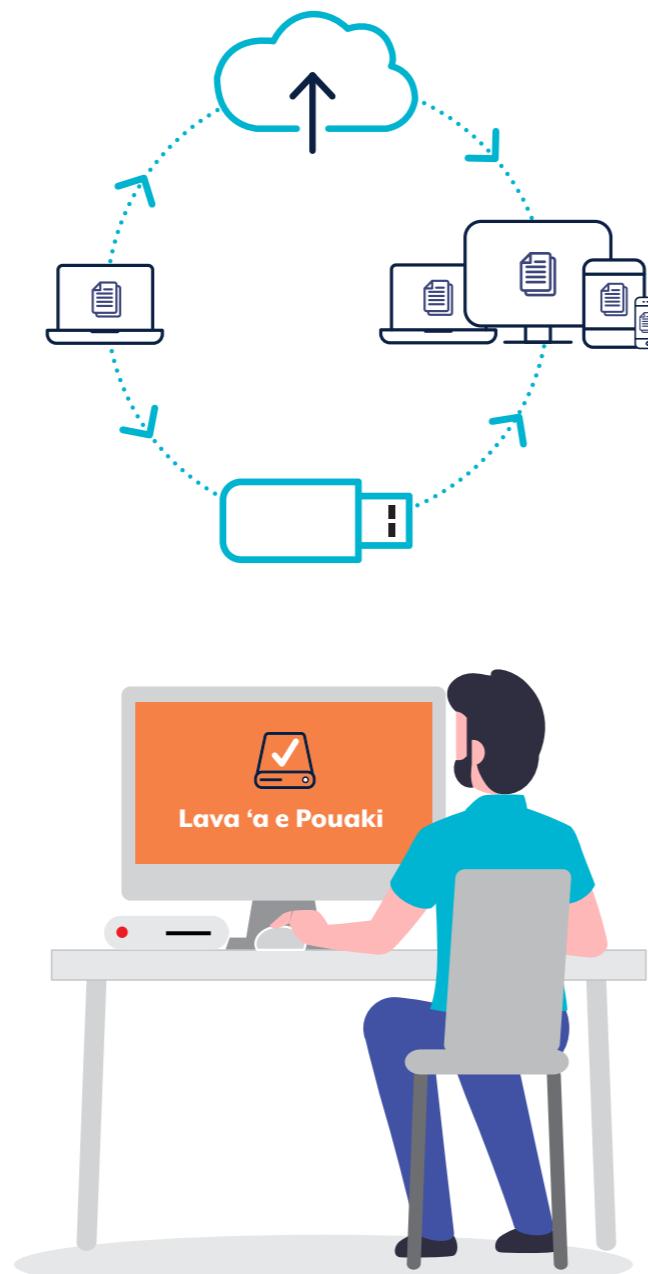
'E anga fefe ha'aku pouaki 'eku ngaahi me'angae moe ngaahi failē?

'Oku tonu keke toutou pouaki ma'u pe ho'o ngaahi failē moe ngaahi me'angae. Fa'itihiha pe koe pe teke pouaki faka'aho, fakauike pe fakamahina.

Koe tu'o lahi e taimi teke fakahoko ho'o pouaki, 'e fakatefito ia 'i he lahi 'o e:

- ngaahi failē fo'ou kuo ke fakahu ki ho'o me'angae,
- ngaahi liliu kuo ke fai ki he ngaahi failē.

Fakatokanga: Vakai'i ma'upe ho'o ngaahi pouaki koe'uhī keke anga maheni ki he founa hano toe fakafoki pe ma'u mai. Fakapapau'i ma'upe 'oku ngaue lelei ho'o ngaahi pouaki.

Koha ngaahi fakamatala toe fakaikiiki ange fekau'aki moe founa ke pouaki ho'o fakamatala, teke ma'u 'i he 'Backups' 'i he [cyber.gov.au](#)

Ngaue'aki ha ngaahi kupu'i lea ki ho'o lea fakafuu ke malu'i 'aki ho'o ngaahi 'akauni mahu'inga

Ko e MFA koe taha ia ha founa malu taha ke malu'i ho'o ngaahi 'akauni mei he kau faihia SAIPA. **Kapau 'oku 'ikai ke ma'u 'a e MFA**, 'e lava 'e ha kupu'i lea malohi makehe kene toe malu'i lelei ange ho'o 'akauni, 'i hano fakahoia ki ha lea fakafuu faingofua.

Koeha 'a e kupu'i lea paasi?

'Oku ngaue'aki 'e he kupu'i lea paasi ha ngaahi lea kehekehe 'e fa pe lahi ange ke hoko ko ho'o lea fakafuu.

Ko e fakataataa: 'kilisitala onioni kele malamala'.

- **'Oku malu ange 'a e kupu'i lea paasi** 'i he ngaahi lea fufuu faingofua.
- **'Oku faingata'a ange ke mate'i 'e he kau faihia SAIPA** 'a e kupu'i lea paasi, **kae faingofua ia kia koe keke manatu'i**.

Koeha e ngaahi 'akauni 'oku tonu keu malu'i 'aki ha kupu'i lea paasi?

Kapau 'oku 'ikai ke malu'i ho'o ngaahi 'akauni mahu'inga 'e he MFA, liliu ho'o 'uu lea fakafuu ki ha kupu'i lea paasi 'oku kehe mo malohi, 'o kamata 'aki 'a e:

Ngaahi 'akauni fetu'utaki faka-pangike 'i he ngaluope

Ngaahi 'akauni 'imeili

Kapau 'oku lahi ho'o ngaahi 'akauni 'imeili, fakamu'omu'a 'a e 'akauni 'oku fehokotaki mo ho'o pangike online 'i he ngaluope pe koha ngaahi sevesi mahu'inga kehe.

Teke lava 'o fetongi ho'o lea fakafuu ki ha kupu'i lea paasi 'oku kehe mo malohi 'i he Fa'l'anga Meniu (Settings Menu) ho'o 'akauni.

Fakatokanga: Kapau 'oku faingata'a keke manatu'i kotoa ho'o ngaahi kupu'i lea paasi, fakakaukau keke ngaue'aki ha polokalama pule lea fakafuu. Ka 'i ai ha pule lea fakafuu, ko e lea fakafuu pe 'e taha 'e fiema'u keke manatu'i. Ko hono toe, 'e tokanga'i ia 'e he pule lea fakafuu. Kumi 'a e 'password manager' 'i he [cyber.gov.au](#) kiha toe fale'i'.

Teu fa'u fefe ha kupu'i lea paasi?

Fa'u ha kupu'i lea paasi 'oku:

- **Loloa:** nounou taha koe mata'itohi 'e 14, ngaue'aki ha fa'ahinga fo'i lea pe, 'e faa pe lahi ange. Koe loloa ange ho'o kupu'i lea paasi, ko'ene toe malu ange ia.
- **'Ikai vavalō'i:** ngaue'aki ha lea 'e faa pe lahi ange 'oku 'ikai kenau felave'i. 'Oua 'e ngaue'aki ha kupu'i lea, hiki mei ha lea 'aha taha, pe koha lea 'oha hiva pe maau, ongoongoa.
- **Makehe:** ikai ke toutou ngaue'aki 'i ha ngaahi 'akauni kehekehe.

Kapau 'oku fiema'u 'eha va'aope pe koha sevesi ha lea fakafuu tu'u fihī 'o kau ai ha ngaahi faka'ilonga, mata'itohi lahi pe mata'i fika, teke lava 'o fakakau ia 'i ho'o kupu'i lea paasi. 'Oku tonu ke kei loloa pe ho'o kupu'i lea paasi, 'ikai lava ke vavalō'i pea makehe, ke ma'u 'a e malu'i lelei taha.

Kiha fakamatala fakaikiiki ki he founa ke fa'u ha kupu'i lea paasi 'oku malu, kumi 'a e 'Passphrases' 'i he [cyber.gov.au](#)

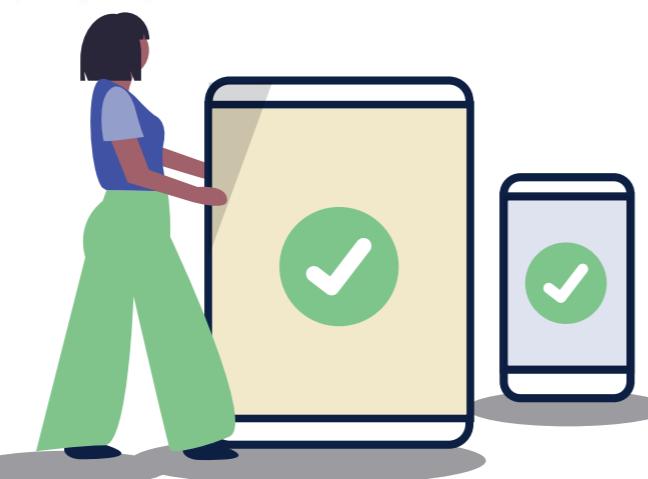

Malu'i ho'o me'angaue to'oto'o

'I he 'aho ni, ko e ngaue'aki 'o e telefoni to'oto'o (pe smartphone) mo e tepileti (pe tablet) ko e konga ia 'o e mo'ui faka'aho. 'Oku tau ngaue'aki ia ki he fehokotaki, fakatau, ngaue, pangike, ketau 'ilo hotau tu'unga mo'ui lelei pe a fakakakato 'a e ngaue lau teau 'i ha fa'ahinga taimi pe, pea mei ha feitu'u pe.

Koeha 'e lava ke hoko kapau 'e kaakaa'i, mole pe kaiha'asi 'eku me'angaue to'oto'o?

- 'E lava ke ngaue'aki 'e he kau faihia SAIPA ke kaiha'asi ho'o pa'anga pe koe fakamo'oni tonu 'o'ou. Te nau lava 'o fai eni 'aki ha'anau ngaue'aki 'a e fakamatala 'oku tauhi 'i ho'o me'angaue, kau ai 'a e mitia fakasosiale mo ho'o ngaahi 'akauni email.
- 'E lava ke mole ho'o ngaahi me'a 'e 'ikai toe ma'u hono fetongi, hange koe ngaahi 'ata taa, ngaahi fekau pe nouti (kapau 'oku 'ikai hanau pouaki).

- 'E lava 'e ha tokotaha faihia SAIPA kene ngaue'aki ho'o fika telefoni ke kaakaa'i pe scam ha kakai kehe.

Teu malu'i fefe 'eku me'angaue to'oto'o?

Malu'i 'a e me'angaue:

- ✓ **Loka** ho'o me'angaue 'aki ha kupu'i lea paasi, lea fakafuu, fika PIN pe koe paasi fika pe kouti. 'Ai ke faingata'a hono mahalo'i – koho 'aho fa'ele'i 'oku faingofua kenau faka'uhinga'i ia. Ngaue'aki ha kupu'i lea paasi lelei taha ki he malu'i (vakai ki he peesi 6). Pe teke fakakaukau keke ngaue'aki 'a e faka'ilonga 'aki 'a e mata pe koha faka'ilonga nima kene fakaava ho'o me'angaue.
- ✓ **Fakapapau'i** 'oku seti ho'o me'angaue ke 'otometiki pe 'ene loka hili pe ha taimi nounou hono 'ikai ke ngaue 'aki.
- ✓ **Oua** teke fakafonu ho'o me'angaue 'i ha feitu'u fakafonu faka-tokolahi pe a fakamama'o ke ngaue'aki ha ngaahi me'a fakafonu mei ha kautaha makehe mei he kautaha na'a nau ngaohi ho'o me'angaue.
- ✓ **Tokanga'i** ho'o telefoni hange pe ko ho'o kato pa'anga. Tauhi ke malu ma'upe 'iate koe.

Malu'i 'o e Ngaahi polokalama me'angaue:

- ✓ **Ngaue'aki** 'a e tanaki fakamuimui taha 'otometiki ho'o me'angaue ke fakahu ha ngaahi polokalama fo'ou pe a moha ngaahi tanaki fo'ou ki he ngaahi polokalama ngaue 'i he taimi pe 'oku 'omai ai.

Ngaahi fakamatala fakaikiiki ki he founiga ke fakapapau'i 'e lava ke ma'u ho'o telefoni to'oto'o
'i ha'o kumi 'i he 'Secure your mobile phone' 'i he cyber.gov.au

Fakatupulaki ho'o fakakaukau'i e malu mei he SAIPA

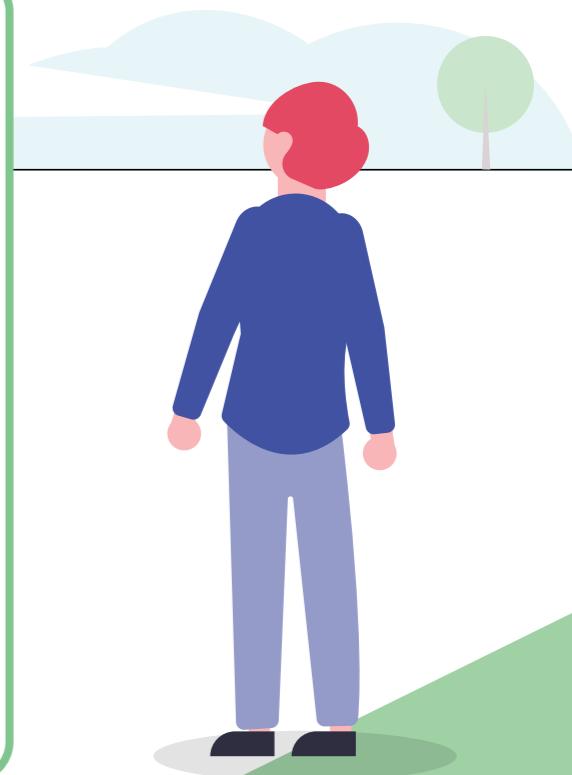
Ko e malu fakafo'ituitui mei he faihia Saipa 'oku 'ikai koe fetongi pe 'a e ngaahi fokotu'u 'i ho'o me'angaue, ka 'oku 'uhinga ia ke liliu ho'o fakakaukau mo ho'o to'onga.

Fakatokanga'i 'a e ngaahi feinga kaakaa Saipa scam

'Oku 'iloa hono ngaue'aki 'ehe kau faihia Saipa 'a e 'imeili, ngaahi fekau, mitia sosiale pe fetu'utaki telefoni, ke kaakaa'i pe scam 'a e kakai 'o 'Aositelelia. Tenau fakangalingali koha tokotaha pe kautaha 'oku ke 'ilo, pe 'oku ke falala kiai.

Ko'enau ngaahi fekau moe telefoni ko e feinga ke kaakaa'i koe keke fai ha ngaahi me'a, hange ko e:

- fakaha ho'o 'akauni pangike, lea fakafuu, mo e fika ho'o kaati pangike,
- 'Oange ngofua mei ha feitu'u mama'o ki ho'o komipiuta,
- Fakaava ha faile na'e fakapipiki atu 'iha 'imeili 'a ia 'oku 'i loto ha polokalama fakatupu maumau pe malware, 'Ave pa'anga pe kaati me'a ofa.

Teu 'ilo fefe 'a e ngaahi fekau feinga kaakaa (scam)?

'Oku ala faingata'a kete 'ilo'i 'a e ngaahi fekau feinga kaakaa. 'Oku 'i ai pe ngaahi founiga pau 'oku fa'a ngaue'aki 'e he kau faihia Saipa ke kaakaa'i 'aki koe. 'E lava ke kau 'i he 'enau ngaahi fekau feinga kaakaa 'a e:

- **Mafai:** 'oku talaatu 'e he fekau feinga kaakaa koeni ko e fekau eni mei ha tokotaha faka'ofisiale, hange ko ho'o pangike?
- **Fakavavevave:** 'oku talaatu 'e he fekau 'oku 'i ai e palopalema, pe 'oku fakangatangata pe taimi keke tali pe totongi ange ai?
- **Faka e ongo:** 'oku hanga 'ehe fekau 'o 'ai koe keke ilifia, faka'amanaki pe fie 'ilo?
- **Taataai taha:** 'oku ne tu'uaki mai ha me'a 'oku fakangatangata pe hono ma'u, pe 'oku palomesi mai ha fo'i faingamalie lelei?
- **Ngaahi me'a 'oku hoko 'i he lolotonga ni:** 'Oku felave'i 'a e fekau moha ngaahi talanoa ongoongo, ngaahi me'a lalahi 'oku hoko pe koha taimi pau 'i he ta'u (hnage ko e lipooti 'o e tukuhau vahenga)?

Ako keke lava 'o 'ilo vave 'a e ngaahi fekau feinga kaakaa,
'i ha'o 'alu ki he 'Learn the basics' 'i he cyber.gov.au

Koeha 'eku me'a 'e fai kapau teu ma'u ha fekau feinga kaakaa (scam)?

Kapau teke ma'u ha fekau feinga kaakaa pe koha telefoni, 'oua teke tokanga kiai, tamate'i 'a e fekau pe teke lipooti ki he Scamwatch 'a e ACCC 'i he scamwatch.gov.au

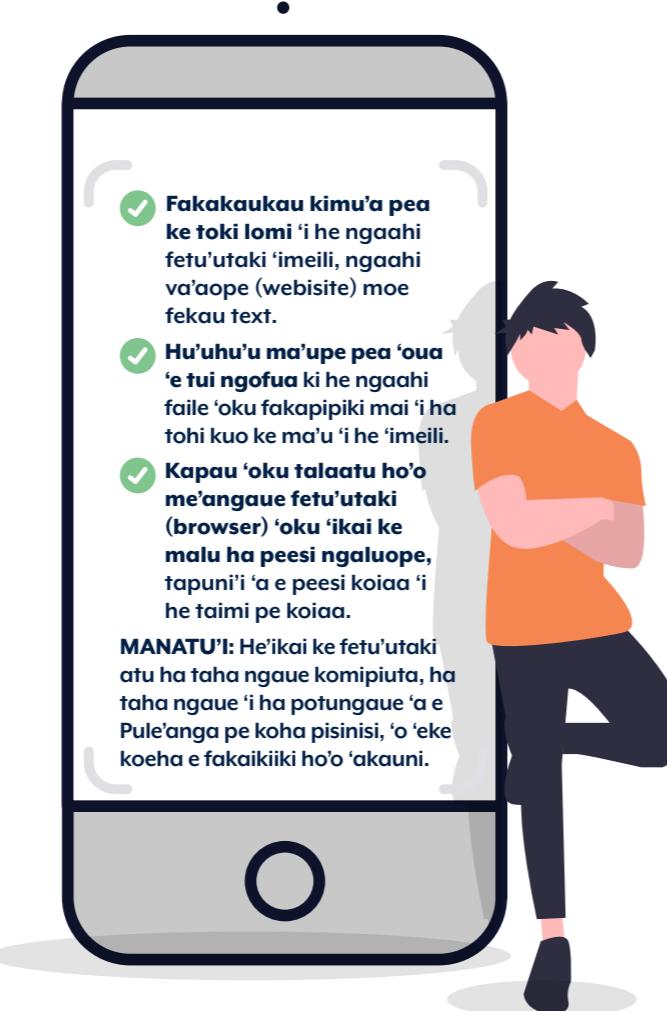
Teke toe lava 'o fetu'utaki ki he telefoni Cyber Security Hotline 'a e ACSC **1300 CYBERI** (1300 292 371) kapau 'oku ke hohaa'ki ho'o malu mei he Faihia aipa.

Kapau kuo ke 'osi fehokotaki moha fekau feinga kaakaa pea 'oku ke fakakaukau 'oku uesia ho'o 'akauni pangike, kaati pangike, fetu'utaki 'i he vave taha ki ho'o pangike. Tenau lava 'o tapuni ho'o 'akauni pangike pe ta'ofi ha toho pa'anga mei ho'o 'akauni.

Fefe kapau 'oku 'ikai teu fakapapau'i pe koe fekau scam eni?

Kapau 'oku ke pehee ko e fekau pe telefoni eni meiha kautaha 'oku ke falala kiai (hange ko ho'o pangike) fakapapau'i ha founiga fetu'utaki 'oku ke falala kiai. Kumi ki he va'ope (website) totolu, taa ki he fika telefoni 'oku tu'uaki ai, pe teke 'alu tonu ki he falekoloa pe ko honau va'a. 'Oua 'e ngae'aki 'a e fakaikiiki fetu'utaki na'e 'oatu 'i he fekau pe koe telefoni, he 'oku lava ke kau eni he founiga kaakaa

Fakatokanga: Fakakaukau kimu'a pea ke toki Lomi.

Kapau 'oku ke pehe kuo ke lavea mei he faihala Saipa, lipooti ki he ReportCyber 'a e ACSC 'i he cyber.gov.au/report pe telefoni ki he Cyber Security Hotline 'i he **1300 CYBERI** (1300 292 371).

Teke toe lava foki 'o ma'u 'a e ngaahi fakamanamana fakamuimui taha 'i ha'o hoko koha memipa 'i he sevesi ta'e totongi 'a e ACSC 'i he [cyber.gov.au](#)
Tema'u 'oatu kiate koe ha fakatokanga 'i he taimi temau 'ilo'i ha fakamanamana faihia Saipa fo'ou.

Tu'u 'o fakakaukau kimu'a pea ke vahevahe 'i he mitia fakasosiale.

'Oku lava 'e he kau faihia Saipa kenau ngae'aki 'a e ngaahi fakamatata kuo ke tuku atu 'i ho'o 'akauni mitia fakasosiale 'i he'enau feinga kaakaa mo'enau ngaahi 'ohofia faihia Saipa.

Manatu'i ko e fakamatata kuo huu ki he ngaluope 'e tu'uloa ai pea he'ikai teke lava 'o to'o kakato ha me'a kuo 'osi tu'u ai.

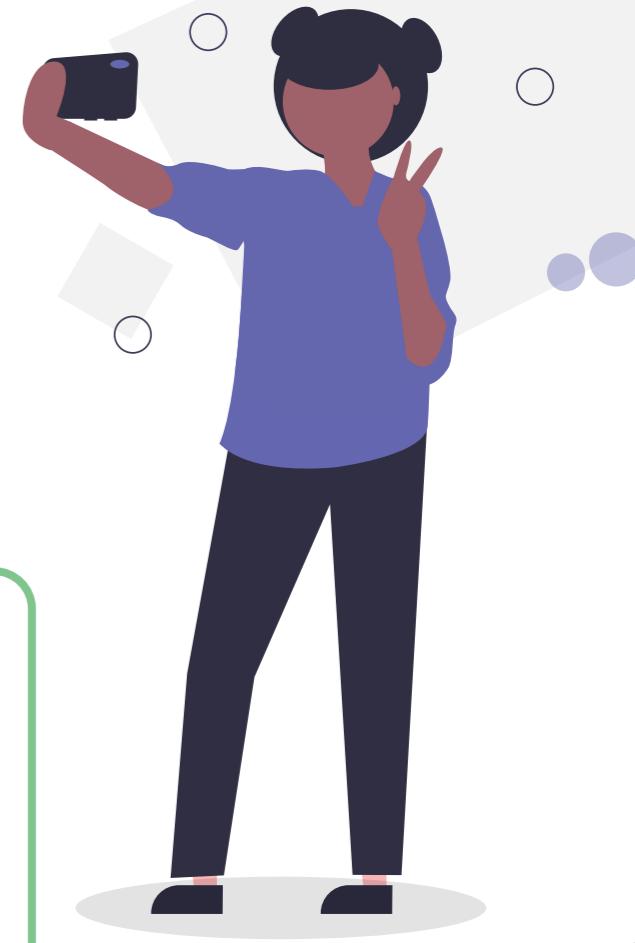
Teu lava fefe 'o tu'u 'o fakakaukau kimu'a pea toki tuku atu 'eku vahevahe?

- Fakakaukau:** 'E lava fefe 'e ha faihia Saipa kene ngae'aki 'a e fakamatata koeni kene taumu'a tonu au mo'eku ngaahi 'akauni?
- Fakakaukau:** Teu ongo'i fiemalie nai keu fakaha fakamo'omo'oni 'a e fakamatata pe koe taa koeni ki ha taha 'oku 'ikai teu 'ilo pe maheni moia?

Koeha e fakamatata 'oku tonu keu faka'ehi'ehi mei hono vahevahe?

Faka'ehi'ehi mei hono vahevahe ha fakamatata (kau ai 'a e ngaahi taa) 'i he ngaluope, 'e lava ke ngae'aki 'e he kau faihia Saipa kenau kaakaa'i koe 'i ha feinga kaakaa pe tenau fakamahamahalo ki he ngaahi fehu'i fakapulipuli (security questions) na'ake ngae'aki ke toe ma'u mai ho'o 'akauni na'e mole. 'E lava ke kau eni ho'o:

- Feitu'u na'e fa'ele'i ai koe moho 'aho fa'ele'i.
- Tu'asila moe fika telefoni.
- Ho ngae'anga moho hisitolia ngae.
- Feitu'u na'ake ako ai.
- Moha toe fakamatata kehe 'e lava ke ngae'aki ke taumu'a 'aki koe.

Fakanounou 'o e ngaahi me'a kuo fakahoko

Kuo ke fakakakato 'a e me'a kotoa 'i he Tohi Fakahinohino ni?

Ngaue'aki 'a e Lisi 'aonga koeni keke muimui'i ho'o fakalakalaka:

Kuou 'osi fakamo'ui 'a e tanaki fakamuumui taha 'otometiki ki he 'eku ngaahi me'angaue:

- Komipiuta (komipiuta tesi moe komipiuta to'oto'o).
- Telefoni to'oto'o.
- Tepileti.

Kuou 'osi fakamo'ui 'a e MFA 'i he'eku ngaahi 'akauni mahu'inga:

- Kotoa 'eku fetu'utaki moe pangike moe ngaahi 'akauni pa'anga (hange ko e pangike, PayPal).
- Kotoa 'eku ngaahi 'akauni 'imeili (hange ko e Gmail, Outlook, Hotmail, Yahoo!).

'Oku ou toutou pouaki ma'upe 'eku ngaahi me'angaue:

- Komipiuta (tesi moe leptopu).
- Telefoni to'oto'o.
- Tepileti.

'Oku ou ngae'aki ha kupu'ilea paasi malohi mo makehe 'i he 'eku ngaahi 'akauni mahu'inga 'oku 'ikai ke malu'i 'e he MFA:

- Ngaahi fetu'utaki moe pangike 'i he ngaluope moe ngaahi 'akauni pa'anga.
- Ngaahi 'akauni 'imeili.

'Oku ou 'osi malu'i 'eku ngaahi me'angaue to'oto'o:

- Komipiuta to'oto'o.
- Telefoni to'oto'o.
- Tepileti.

Lea Mo Hono Faka'uhinga

'Ao

Koha netiueka 'o ha ngaahi sevesi 'oku ne tufaki ha tuku'anga me'a (storage) lahi 'aupito pea moha ivi malohi.

Ngofua ke hu ki ha feitu'u mama'o

Lava ke huu mo pule'i ha ngaahi me'angaue moe netiueka mei ha feitu'u mama'o.

Faihia Saipa

Koha taha 'oku ne hu ta'efakalao ki he fa'unga ngaue 'aha komipiuta pe koha 'akauni ke maumau'i pe kaiha'asi ha fakamatala.

Me'angaue

Koha komipiuta pe koha me'angaue fakafetu'utaki. Fakataataa, ko e komipiuta, komipiuta to'oto'o, telefoni to'oto'o pe tepileti.

Me'angaue Software

Fa'a ui eni koe polokalama, tanaki'anga 'o ha ngaahi fakahinohino ke malava ha taha nguae ke fengae'aki moha komipiuta, mo hono ngaahi konga haa sino, pe fakahoko ha ngaahi nguae.

Ngata 'a e Tokoni

Ko e 'uhinga eni ki ha taimi 'e 'ikai ke toe tokoni'i 'eha kautaha ha me'angaue na'a ne fa'u pe sevesi. 'Oku hoko eni 'i he taimi kuo fuku mai 'eha kautaha ha ngaahi me'angaue 'i he aakenga fo'ou pea ngata leva 'enau tokoni'i 'a e ngaahi me'angaue 'o e kuo hili.

Toe ma'u mai ha 'Akauni ne Mole

Ko e founiga eni 'oku ngae'aki ha ngaahi fehu'i pe koha toe fa'ahinga fakamo'oni ke toe ma'u mai ha 'akauni na'e mole, pe ke lava 'o toe huu ki ha 'akauni, pe ke liliu ha kupu'ilea paasi/lea fakafufu 'oha 'akauni.

Polokalama Kaakaa

Ko e polokalama kaakaa 'oku fakangali koha polokalama lelei pea 'oku ngae'aki ke huu ta'efaka lao ki ha komipiuta 'a ha taha 'o pule'i, kaiha'asi ha fakamatala pea mo maumau'i pe fakata'e'aonga'i ha netiueka.

Polokalama Ki he Telefoni To'oto'o pe Tepileti (App)

'Oku toe 'uhinga eni ki ha polokalama 'oku ngae'aki 'e he ngaahi telefoni to'oto'o 'oku lava fetu'utaki mo e ngaluope (smartphone) pe ko e tepileti.

Fakapipiki

Koha faile 'oku fakapipiki atu fakataha moha 'imeili.

Founga nguae

Koha polokalama kuo fokotu'ki ha komipiuta ke malava 'a e ngaahi konga haa sino 'o e komipiuta, ke fetu'utaki mo fakalele ha ngaahi polokalama komipiuta. Fakataataa: Microsoft Windows, Apple macOS, iOS, Android.

Faka'ilonga fakaesino

Koha me'angaue 'oku lava 'o fakapipiki ki ha me'atau kii, 'oku ne lava 'o tala 'a e fika malu'i 'oha taha, ke fakamo'oni'i 'a e tokotaha nguae komipiuta, ngae'aki 'a e MFA.

Polokalama Fakapapau'i hono mo'oni

Koe polokalama 'oku ne fakamo'oni'i 'a e tokotaha nguae komipiuta ke ngofua 'ene huu ki loto, ko e MFA.

Faka'ata'ataa

Ko e ngaahi me'a 'i he Tohi Fakahinohino koeni 'oku natula fakalukufua pe, koia 'oku 'ikai totonu ke lau ia koha fale'i fakalao ia pe fakafalala kiai 'i ha fa'ahinga me'a fakafokifaa 'e hoko. 'I ha me'a mahu'inga pe, 'oku totonu keke fekumi ki ha fale'i fakapolofesinala totonu mo tau'ataina, 'o fakatatau ki he tu'unga 'oku ke 'i ai. 'Oku 'ikai ke tali 'e he Kominueli ha fa'ahinga fatongia pe koha mo'uua kiha maumau, mole pe fakamole 'e hoko koe'ahi koha fakafalala 'i he fakamatala 'oku 'oatu 'i he fakahinohino koeni

Mafai ke Pulusi

@ Commonwealth of Australia 2023

Tukukehe 'a e Sila pea moha feitu'u kehe 'oku tu'u ai, koe ngaahi fakamatala 'i he tohi ni 'oku tuku atu ia 'i he malumalu 'o e Creative Commons Attribution International licence (www.creativecommons.org/licenses).

Ke 'oua 'e fakaveivei ua, ko e 'uhinga eni, ko e laiseni koeni 'oku ngae'aki pe ia ki he ngaahi me'a 'oku 'oatu 'i he tohi ni.

Ko e fakaikiiki 'o e fekau'aki 'o e makatu'unga 'o e laiseni 'oku ma'u ia 'i he peesi va'aope 'a e Creative Commons pea moe fakamatala fakalao kakato ki he laiseni CC BY 4.0 (www.creativecommons.org/licenses).

Ngae'aki 'o e Sila

Ko e femahino'aki ke malava 'o ngae'aki 'a e Sila 'oku 'oatu fakaikiiki ia 'i he peesi va'aope 'a e Potungae 'a e Palemia mo e Kapineti (www.pmc.gov.au/government/commonwealth-coat-arms).

Ki ha toe fakamatala, pe ko e lipooti ha me'a na'e hoko fekau'aki mo e malu'i mei he Saipa, fetu'utaki mai kia mautolu:

cyber.gov.au | 1300 CYBER1 (1300 292 371)

Ko e fika ko ení 'oku malava pē ke ngāue'aki 'i 'Aositelelia ni pē.